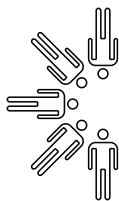


Omul și simbolurile sale **Carl G. Jung**

**M.-L. von Franz, Joseph L. Henderson,
Jolande Jacobi, Aniela Jaffé**

Traducere din engleză de
Mirela Foghianu



**MISTERELE
INCONȘTIENȚULUI
COLECTIV**

TREI

Cuprins

Prefață	7
<i>John Freeman</i>	
Partea I. Abordarea inconștientului	17
<i>Carl G. Jung</i>	
Partea II. Vechile mituri și omul modern	131
<i>Joseph L. Henderson</i>	
Partea III. Procesul individuării	201
<i>M.-L. von Franz</i>	
Partea IV. Simbolismul în artele vizuale	305
<i>Aniela Jaffé</i>	
Partea V. Simboluri în analiza individuală.....	375
<i>Jolande Jacobi</i>	
Concluzie. Știința și inconștientul.....	433
<i>M.-L. von Franz</i>	
Index.....	449
Note	455

Prefață

John Freeman

Originile acestei cărți sunt suficient de neobișnuite, pentru a prezenta interes, ele fiind în relație directă cu conținutul și intențiile ei. Să vă povestesc cum s-a ajuns la forma actuală.

Într-o zi, în primăvara anului 1959, televiziunea britanică BBC mi-a solicitat să realizez un interviu cu dr. Carl Gustav Jung. Interviul urma să fie unul amplu. La momentul respectiv, știam prea puțin despre Jung și opera lui, așa că m-am dus imediat să fac cunoștință cu el, în frumoasa casă de pe malul lacului din Zürich. Acesta a fost începutul unei prietenii care a însemnat foarte mult pentru mine și de care sper că s-a bucurat și Jung, în ultimii ani ai vieții sale. Interviul televizat nu joacă un rol în povestea cărții, exceptând faptul că a fost considerat un succes și că această scriere a apărut în urma unui straniu concurs de împrejurări ivite după acest succes.

Unul dintre oamenii care au văzut interviul televizat al lui Jung a fost Wolfgang Foges, managerul editurii londoneze Aldus Books. Încă din copilărie, de când locuia în apropierea locuinței lui Freud, din Viena, Foges a fost deosebit de interesat de evoluția psihologiei moderne. În timp ce îl urmărea pe Jung povestind despre viața, opera și ideile lui, Foges a realizat subit, cu regret, că, deși ideile generale ale teoriei lui Freud erau bine-cunoscute publicului educat din Occident, cele ale lui Jung nu au reușit aceeași performanță, fiind considerate prea dificile pentru accesul general al cititorilor.

Foges este, de fapt, creatorul *Omului și simbolurilor sale*. Remarcând din interviu relația caldă dintre mine și Jung, Forges m-a întrebat dacă aş putea să mă alătur lui în încercările de a-l convinge pe Jung să-și exprime, într-un text sintetic, câteva dintre ideile sale esențiale, folosind un limbaj inteligibil și atractiv pentru publicul adult neavizat. Am fost foarte încântat de idee, așa că m-am îmbarcat încă o dată spre Zürich, hotărât să îl conving pe Jung de valoarea și importanța unui asemenea demers. M-a ascultat în grădina lui, timp de două ore, aproape fără întrerupere, după care a zis: „Nu“. A spus-o în cel mai frumos fel posibil, însă deosebit de ferm; nu a încercat niciodată să își popularizeze munca și era sigur că nu ar putea-o face cu succes în acel moment; în tot cazul, era în vârstă și mai degrabă obosit — un asemenea angajament de lungă durată și asupra căruia avea atâtea dubii nu îl atrăgea în niciun fel.

Prietenii lui vor fi de acord cu mine când afirm că Jung era un om care lua deciziile în mod categoric. Analiza problema cu atenție și fără grabă; iar în momentul în care oferea răspunsul, de obicei era cel final. M-am întors la Londra extrem de dezamăgit, fiind convins că refuzul lui Jung era unul definitiv. Și așa ar fi fost, dacă nu ar fi intervenit doi factori pe care nu îi luasem în calcul.

Unul era încăpățânarea lui Foges, care a insistat pentru o nouă încercare, înainte de a accepta înfrângerea. Celălalt a fost un eveniment care, atunci când privesc în urmă, încă mă uimește.

Emisiunea televizată fusese, după cum am zis, considerată un succes. În urma ei, Jung a primit o multitudine de scrisori de la diferite categorii de oameni, mulți dintre aceștia neavând educație psihologică sau medicală, dar fiind captivați de prezența lui impunătoare, de umorul și șarmul modest al acestui om mareț, în a cărui viziune despre viață

și despre personalitatea umană au întrezărit ceva folositor. Jung a fost deosebit de încântat nu numai de primirea scrisorilor (căsuța lui poștală era plină mereu), cât și de faptul că erau de la persoane cu care în mod obișnuit nu ar fi avut contact.

Acela a fost momentul în care a avut un vis de o importanță covârșitoare. (Pe măsură ce veți citi cartea, veți înțelege cu adevărat însemnătatea acestuia.) A visat că, în loc să stea în biroul lui împreună cu psihiatri și doctori celebri care îl vizitau din toate colțurile lumii, se afla într-un spațiu public, adresându-se unei mulțimi de oameni care îl ascultau fascinați, *înțelegând ceea ce el le zicea...*

Atunci când, peste două săptămâni, Foges și-a reînnoit cererea către Jung, de a accepta să publice o carte destinată publicului larg, de nespecialiști, deci o scriere care să nu fie destinată cercetării clinice sau filosofice, el s-a lăsat convins. A pus însă două condiții. Prima, ca acest volum să nu fie realizat individual, ci să fie efortul colectiv al lui, împreună cu câțiva dintre cei mai apropiați discipoli, prin care el a încercat perpetuarea metodelor și a teoriilor sale. A doua condiție era ca eu să fiu însărcinat cu coordonarea activității, precum și cu rezolvarea eventualelor probleme apărute între autori și editori.

Pentru a nu părea că această introducere depășește granițele unei modestii rezonabile, trebuie să zic că am fost impresionat de această a doua condiție — însă cu măsură. Aceasta pentru că foarte rapid am aflat că motivele lui Jung de a mă alege pe mine au fost că mă considera ca având o inteligență suficientă, dar nu excepțională și că îmi lipseau noțiunile serioase de psihologie. Astfel încât, pentru Jung, am fost modelul de „cititor neavizat” al acestei cărți; ceea ce eu aș fi putut înțelege urma să fie accesibil oricărei persoane interesate de carte; iar acolo unde aș fi ezitat, însemna că

abordarea era prea dificilă sau obscură pentru publicul neofit. Deși m-am simțit flatat, nu pe nedrept, de rolul acordat mie, asta nu m-a făcut să renunț (uneori spre disperarea autorilor) la scrierea și rescrierea fiecărui paragraf, acolo unde a fost necesar, până când acesta își căpăta claritatea și limpezimea necesară cititorului neavizat. La fel, am insistat ca tratarea subiectelor complexe să fie făcută cu o simplitate rară și încurajantă pentru cititor.

După multe discuții, s-a ajuns la decizia ca subiectul descris să fie *Omul și simbolurile sale*; însuși Jung și-a ales colaboratorii: dr. Marie-Louise von Franz, din Zürich, poate cea mai apropiată prietenă și confidentă profesională a lui Jung; dr. Joseph L. Henderson, din San Francisco, unul dintre cei mai importanți și de încredere analiști jungieni; doamna Aniela Jaffé, din Zürich, care, în afară de a fi un analist experimentat, îi era secretară și biografă; și dr. Jolande Jacobi care, după Jung, era cea mai experimentată autoare din cadrul cercului din Zürich. Aceste patru persoane au fost alese, pe de o parte, datorită abilităților și experienței cu privire la subiectele care le-au fost alocate și, pe de altă parte, pentru că Jung le-a acordat încredere absolută în capacitatea de a urma în mod dezinteresat instrucțiunile sale, ca membri ai unei echipe. Responsabilitatea individuală a lui Jung era de a planifica structura întregii cărți, de a superviza și direcționa munca colaboratorilor lui, precum și de a scrie capitolul-cheie, „Abordarea inconștientului“.

Ultimul an al vieții sale a fost dedicat aproape în întregime acestei cărți, iar în momentul morții sale, în 1961, propriul său capitol era gata (mai precis, îl încheiase cu numai 10 zile înainte ca boala să-i pună capăt vieții), iar capitolele colegilor săi fuseseră aprobate de către el în faza de proiect. După moartea sa, dr. von Franz și-a asumat întreaga responsabilitate pentru definitivarea cărții, în concordanță cu

indicațiile precise ale lui Jung. Subiectul principal din *Omul și simbolurile lui*, precum și descrierea acestuia au fost planificate — în amănunt — de către Jung. Capitolul semnat de el a suferit modificări editoriale minore, menite să sporească înțelegerea din partea cititorului neavizat. Întâmplător, a fost scris în engleză. Celelalte capitole au fost scrise de către restul autorilor, la indicațiile lui Jung și sub supervizarea acestuia. Finalizarea redactării a fost realizată după moartea lui Jung de către dr. von Franz, cu înțelegere, răbdare și bună-dispoziție, fapt pentru care eu și editorii îi suntem îndatorați.

În cele din urmă, iată cum a fost structurat conținutul cărții:

Gândirea lui Jung a definit lumea psihologiei moderne mai mult decât își dau seama cei care au doar o cunoaștere vagă a operei sale. Noțiuni familiare, cum ar fi „introvert“, „extravert“ și „arhetip“, sunt toate concepte jungiene — împrumutate și uneori folosite necorespunzător de către alții. Contribuția sa definitorie la teoria psihologică se leagă de conceptul său de „inconștient“ — și aici nu ne referim la acel „inconștient“ freudian, care este doar o groapă în care ne aruncăm dorințele refulate, ci ne referim la un univers care are la fel de multă vitalitate și realitate în viața omului pe cât are și lumea conștientă, „cogitantă“, a Eului său. Această lume a inconștientului jungian este infinit mai largă și mai bogată. Limbajul și ființele care „populează“ acest inconștient sunt simbolurile, iar modalitatea de comunicare a acestora stă în vise.

Astfel, explorarea *Omului și simbolurilor sale* reprezintă de fapt o examinare a relației omului cu propriul său inconștient. Și pentru că, în viziunea lui Jung, inconștientul este marele ghid, prieten și sfătuitor al conștientului, această carte se referă în cel mai direct mod la studiul ființei umane,

cu problemele sale spirituale. Cunoaștem inconștientul și comunicăm cu el (într-o relație reciproc avantajoasă) în principal prin intermediul viselor; pe tot parcursul cărții (cu predilecție în capitolul scris de Jung) se va pune accentul pe importanța viselor în viața individului.

Ar fi o impertinență din partea mea să încerc să explic opera lui Jung cititorilor, mulți dintre aceștia fiind cu mult mai avizați decât mine. Rolul meu, amintiți-vă, a fost doar de a servi drept „filtru de inteligibilitate“, în niciun caz de interpret. Cu toate acestea, îndrăznesc să ofer două puncte de vedere care par importante pentru mine, ca laic în ale domeniului, și care ar putea fi de ajutor pentru cititorii care nu sunt specialiști. Primul se referă la vise. Pentru jungieni, visul nu este o criptogramă standardizată, care poate fi decodată printr-un dicționar de semnificații ale simbolurilor. Visul este o expresie integrală, importantă și personală a inconștientului individului. Este la fel de „reală“ ca orice alt fenomen propriu individului. Inconștientul personal al visătorului comunică cu el, selectând în acest scop simboluri care nu au înțeles decât pentru el însuși. În acest fel, interpretarea viselor, făcută fie de către analist, fie de către visător, este, pentru psihologul de orientare jungiană, în întregime o experiență personală și individuală (uneori, o experiență de durată foarte mare), care nu poate fi realizată, în niciun caz, numai urmând niște reguli formale.

În acest fel, comunicarea realizată de inconștient va fi de maximă importanță pentru visător — și e firesc să fie astfel, câtă vreme inconștientul este cel puțin jumătate din întregul ființei visătorului. În mod frecvent, prin vis, inconștientul îi oferă individului sfaturi sau îl ghidează într-un mod ce nu poate fi realizat în alt fel. De aceea, când am povestit visul lui Jung, cu modul în care se adresa publicului larg, nu am descris ceva magic și nici nu am susținut că Jung s-ar fi

aventurat în ghicirea viitorului. Am vrut doar să povestesc, în termenii simpli ai experienței cotidiene, cum a fost „sfătuit” Jung de către propriul inconștient să reconsidere o decizie inadecvată luată cu partea conștientă a minții sale.

Din acestea rezultă că procesul de visare, în viziunea adevăraților jungieni, nu este o chestiune care ține de întâmplare. Dimpotrivă, capacitatea de a realiza comunicarea cu inconștientul este parte a omului luat ca întreg, jungienii „învățându-se” (nu mă pot gândi la un alt termen mai bun) să fie receptivi la vise. De aceea, atunci când Jung însuși a fost pus în fața deciziei de a scrie sau nu această carte, a putut să o facă, apelând la resurse atât din partea conștientului, cât și din inconștient. Pe tot parcursul acestei cărți, veți vedea visul tratat ca o modalitate semnificativă de comunicare a visătorului cu inconștientul — această transmitere de informații folosește simboluri comune întregii umanități, dar le folosește, de fiecare dată, într-un mod în întregime individual, care poate fi interpretat numai în „cheie” personală.

A doua subliniere pe care aș vrea să o fac este cu privire la metoda argumentativă comună autorilor acestei cărți — poate comună tuturor jungienilor. Aceia care și-au limitat existența la lumea conștientului și care resping comunicarea cu inconștientul sunt legați de regulile vieții conștiente, formale. Cu logica infailibilă (dar de multe ori lipsită de sens) a ecuației algebrice, ei argumentează, pornind de la premise asumate până la concluzii deduse pe căi incontestabile. Jung și colegii lui îmi par (chiar dacă ei o știu sau nu) să respingă limitările aduse de această formă de argumentare. Și nu pentru că ignoră logica, ci pentru că par mereu că apelează, în argumentările lor, atât la conștient, cât și la inconștient. Metoda lor dialectică este în sine simbolică și de cele mai multe ori ocolită. Ei conving nu prin căile restrânse ale silogismului, ci prin ocolișuri și repetiții, prezentând

același subiect din unghiuri de referință diferite — până când deodată, cititorul, care nu a fost conștient de existența unui singur moment concludiv sau a unei dovezi clare, descoperă că, fără să-și fi dat seama, a îmbrățișat și adoptat un adevăr largit.

Argumentele lui Jung (și cele ale colegilor lui) se învârt în jurul subiectului, asemenea unei păsări care înconjoară un copac. La început, aproape de pământ, vede doar un amestec de frunze și ramuri. Apoi treptat, pe măsură ce se ridică în cercuri din ce în ce mai înalte, aspectele repetitive ale imaginii copacului formează un întreg care se raportează la ambient. Unii cititori pot găsi această metodă de argumentare „în spirală” ca fiind obscură sau chiar confuză pentru câteva pagini, dar cred că mai apoi o vor înțelege. Aceasta este o caracteristică a metodei jungiene — cititorul se va lăsa purtat de ea rapid, într-o călătorie convingătoare și profund acaparatoare.

Capitolele diferite ale acestei cărți vorbesc în nume propriu, necesitând numai o mică introducere din partea mea. Capitolul lui Jung îl introduce pe cititor în lumea inconștientului, a arhetipurilor și simbolurilor, care constituie limbajul acestuia și al viselor prin care inconștientul comunică. Dr. Henderson, în capitolul următor, ilustrează apariția câtorva modele arhetipale repetitive în mitologia antică, în legende și ritualuri primitive. Dr. von Franz, în capitolul intitulat „Procesul individuării”, descrie procesul prin care conștientul și inconștientul individului învață să se cunoască, să se respecte și să se acomodeze reciproc. Într-un sens, acest capitol conține nu numai miezul întregii cărți, ci poate și esența filosofiei de viață a lui Jung: omul devine întreg, integrat, calm, fertil și fericit în momentul (și numai atunci) în care procesul individuării este complet, când conștientul și inconștientul au învățat să conviețuiască în pace și să se

completeze unul pe altul. Doamna Jaffé, ca și dr. Henderson, este preocupată să demonstreze, folosind materialul familiar conștiinței, interesul repetitiv — aproape obsesiv — al omului pentru simbolurile inconștiinței. Ele provoacă o atracție profundă, semnificativă, aproape hrănitoare — fie că apar în mituri și povești (pe care dr. Henderson le analizează), fie că se întrevăd în artele vizuale (discutate de doamna Jaffé), aceste simboluri ne încântă și ne satisfac prin apelul constant la inconștiință.

În cele din urmă, aș vrea să spun câteva cuvinte despre capitolul doamnei dr. Jacobi, care se situează într-o câta separat de restul cărții. Acesta este de fapt un studiu de caz, plecând de la o interesantă și fructuoasă analiză individuală. Valoarea unui asemenea capitol într-o carte ca aceasta este evidentă; totuși, sunt necesare câteva cuvinte de avertizare. În primul rând, așa cum subliniază dr. von Franz, nu există un model tipic pentru o analiză jungiană. Nici nu poate fi, pentru că fiecare vis reprezintă un tip de comunicare individuală și privată, dar și pentru că niciodată două vise nu folosesc simbolurile inconștiinței în același fel. De aceea, fiecare analiză jungiană este unică — și ar fi greșit să o considerăm pe aceasta, luată din cazurile clinice ale doamnei dr. Jacobi (sau din orice altă analiză), ca fiind „tipică” sau „reprezentativă”. Tot ce se poate zice despre studiul de caz al lui Henry și despre visele lui uneori șocante este că formează un adevărat exemplu despre modul în care metoda jungiană poate fi aplicată într-un caz particular. În al doilea rând, întregul istoric al unui caz, chiar al unui necomplicat, ar presupune o întreagă carte. Inevitabil, povestea analizei lui Henry a suferit prescurtări. De exemplu, referințele la *I Ching* au rămas destul de neclare și au împrumutat o savoare artificială (pentru mine insuficientă) fenomenelor oculte, deoarece au fost prezentate în afara contextului. Cu toate

acestea, am tras concluzia că — și sunt sigur că cititorul va fi de acord — limpezimea (și chiar interesul uman) din analiza lui Henry, dincolo de avertismentele aduse, îmbunătățește remarcabil cartea.

Am început povestind cum Jung a ajuns să scrie *Omul și simbolurile sale*. Închei amintindu-i cititorului despre calitatea excepțională — poate unică — a acestei cărți. Carl Gustav Jung a fost unul dintre cei mai mari medici din toate timpurile și unul dintre cei mai mari gânditori ai secolului XX. Scopul său a fost mereu de a-i ajuta pe oameni să se cunoască mai bine, astfel încât, prin autocunoaștere și prin folosirea ei cu grijă, să poată avea vieți împlinite, bogate și fericite. La sfârșitul propriei vieți, care a fost una dintre cele mai împlinite, bogate și fericite din câte știu eu, Jung s-a decis să își folosească forța rămasă și să adreseze mesajul său unui public mai larg decât vizase până atunci. Și-a sfârșit sarcina, dar și viața în aceeași lună. Această carte este moștenirea lăsată de el publicului larg.



Partea I

Abordarea inconștientului

Carl G. Jung

BOOKZONE



Trei dintre cei patru evangheliști (într-un basorelief al Catedralei din Chartres) apar înfățișați ca animale: Leul este Marcu, boul este Luca, șoimul este Ioan.

Importanța viselor

Omul folosește cuvântul scris sau vorbit, pentru a exprima sensul a ceea ce vrea să transmită. Limbajul său este plin de simboluri, dar folosește de multe ori și semne sau imagini care nu sunt strict descriptive. Unele sunt simple abrevieri sau șiruri de inițiale, cum ar fi: ONU, UNICEF sau UNESCO; altele sunt mărci familiare, nume brevetate de medicamente, insigne sau însemne. Deși nu sunt semnificative prin ele însele, au căpătat un sens general recunoscut prin folosirea comună sau prin intenția deliberată. Acestea nu sunt simboluri. Ele sunt semne și nu fac altceva decât să denote obiectele de care sunt atașate.

Ceea ce numim simbol este un termen, un nume sau chiar o imagine care poate fi familiară în viața de zi cu zi, dar care posedă conotații specifice, care vin în plus față de sensul convențional și evident. Se referă la ceva vag, necunoscut sau ascuns față de noi. De exemplu, multe monumente cretane sunt însemnate cu desenul unei barde duble. Acesta este un obiect cunoscut de noi, dar căruia nu îi știm semnificațiile simbolice. Un alt exemplu este cel al indianului care, după o vizită în Anglia, le-a povestit prietenilor de acasă că englezii venerază animalele, pentru că a observat vulturi, lei și boi în bisericile vechi. Nu era conștient (și mulți creștini nu sunt) că aceste animale sunt simboluri ale evangheliștilor și apar ca urmare a viziunilor lui Iezechiel, și că acesta, la rândul lui, a făcut o analogie cu zeul solar egiptean, Horus, și cei patru fii ai acestuia. Mai mult, există anumite obiecte, cum ar fi roata și crucea, care sunt cunoscute pe toată suprafața pământului și care au totuși o semnificație simbolică în funcție de context. Ceea ce reprezintă ele în mod precis este încă o chestiune de speculație controversată.

Un cuvânt sau o imagine are o încărcătură simbolică în momentul în care exprimă mai mult decât înțelesul său evident și imediat. Are un aspect „inconștient“ mult mai larg, care nu este precis definit sau în întregime explicat. Și nici nu se poate spera la definirea sau explicarea lui în totalitate. Pe măsură ce mintea explorează simbolul, ajunge la idei care se află dincolo de puterea de cuprindere a rațiunii. Roata ne poate conduce gândurile către conceptul unui soare „divin“, dar în acest punct rațiunea trebuie să își recunoască incompetența; omul nu poate defini ființa „divină“. Atunci când, cu toate limitările noastre intelectuale, denumim ceva ca fiind „divin“, i-am dat doar un nume care se poate baza pe o credință, dar niciodată pe o dovadă factuală.

Motivul pentru care folosim în mod constant termeni simbolici pentru a reprezenta concepte pe care nu le putem defini sau înțelege în totalitate este că multe lucruri se află dincolo de puterea de înțelegere a omului. Este unul dintre motivele pentru care toate religiile folosesc limbajul simbolic sau imaginile simbolice. Această folosire conștientă a simbolurilor este numai un aspect al unui fapt psihologic de o importanță majoră: omul produce simboluri și în mod inconștient, în mod spontan, sub forma viselor.

Faptul în sine nu este ușor de înțeles. Dar înțelegerea acestuia e necesară dacă vrem să știm mai multe despre modul în care lucrează mintea umană. Dacă reflectăm un pic, omul niciodată nu înțelege și nu percepe un fapt în mod exhaustiv. Poate vedea, auzi, atinge și gusta; dar cât de departe vede, cât de bine aude, ce îi spune atingerea și ce anume gustă depinde de multitudinea și calitatea simțurilor sale. Acestea îi limitează percepția asupra lumii înconjurătoare. Folosind instrumente științifice, omul compensează parțial limitările simțurilor. De exemplu, își poate lărgi aria vizuală folosind un binoclu; sau își poate mări auzul folosind

un amplificator de sunet. Însă cele mai elaborate aparate nu pot face mai mult decât să aducă obiectele mici și îndepărtate în propria rază vizuală sau să amplifice sunetele slab perceptibile. Indiferent de instrumentele folosite, la un moment dat omul atinge granițele evidenței, dincolo de care cunoașterea conștientă nu poate trece.

Mai mult, există și aspecte inconștiente ale percepției noastre a realității. În primul rând, chiar și atunci când simțurile noastre reacționează la fenomene reale, la imagini și sunete, ele sunt cumva transpuse din lumea reală în cea a minții. În interiorul minții, ele devin evenimente psihice, a căror natură ultimă rămâne necunoscută, pentru că psihicul (*psyche*) nu își poate cunoaște propria substanță psihică. În acest fel, fiecare experiență conține un număr indefinit de factori necunoscuți, ca să nu mai vorbim despre faptul că fiecare obiect concret are anumite elemente necunoscute, pentru că nu putem cunoaște natura ultimă a materiei înseși.

Apoi există anumite evenimente pe care nu le-am observat în mod conștient; ele au rămas, ca să zicem așa, sub pragul conștiinței. S-au petrecut, dar au fost absorbite subliminal, fără să fi fost conștientizate. Putem deveni conștienți de asemenea întâmplări doar într-un moment de intuiție sau printr-un proces de gândire profundă, care ne duce la conștientizarea tardivă că acestea trebuie să fi avut loc; deși este posibil ca inițial să le fi ignorat importanța emoțională vitală, ulterior aceste aspecte izvorăsc din inconștient, ca un fel de gânduri remanente.

Ele pot apărea, de exemplu, sub forma unui vis. Ca regulă generală, aspectul inconștient al oricărui eveniment ni se arată în vise, unde apare nu ca un gând rațional, ci ca o imagine simbolică. Din punct de vedere istoric, studiul viselor a fost cel care le-a permis psihologilor să investigheze aspectele inconștiente ale evenimentelor psihice conștiente.